
С.Д. Судак,
здобувач Національного аграрного університету

ЕКЗИСТЕНЦІЯ Й ТРАНСЦЕНДЕНЦІЯ ЯК ФОРМА САМОЗДІЙСНЕННЯ СУТНІСНИХ СИЛ ЛЮДИНИ

Особистісний фактор в історичних процесах завжди був привабливим полем докладання творчих зусиль філософів, літераторів, кінематографістів, психологів. Час від часу з предмета абстрактного зацікавлення він перетворювався на позитивну або реакційно-жорстоку доміанту життя суспільства й окремих людей. ХХ століття з його гіпертрофованими виявами самоствердження особистості і водночас насильства над нею розкрило людству зовсім нові виміри і самого явища особистості, і актуальності його дослідження.

Осереддям людських дій, учинків, творчих напружень є внутрішній світ особистості. Він виявляє себе через найрізноманітніші “озовнішення”, зокрема – через акти екзистенції. В українській філософії системне вивчення екзистенціальних проблем людської діяльності розпочинається з 60-х років минулого століття творчими здобутками В.Шинкарука, І.Бичка, О.Яценка, В.Іванова, В.Табачковського, С.Кримського та інших учених. Людське буття, суперечності його самоздійснення розглядаються в їхніх працях під кутом зору суперечностей екзистенціального самоздійснення життєвої програми людини як вільної, цілісної істоти, як її творче самопокладання в усій його багатогранності. Аналізові підлягали також основні “вузлові точки” й продукти екзистенціальних виявів – екзистенціали.

Менш вивчені лишається зв’язок екзистенції та екзистенціалів з іншими визначеностями людської діяльності, зокрема з трансценденцією, з сутнісними силами людини. Водночас вивчення цієї проблеми допоможе глибше зрозуміти форми сприйняття й раціоналізації екзистенціальних актів у поняттях повсякденної мови, в естетичних та філософських категоріях, літературних та музичних образах.

Спільну основу сутнісних сил людини й продуктів її екзистенціальних зусиль – екзистенціалій – було помічено вже давно. “Ненависть і любов, дружба й гнів, обурення і т. ін. – все це стани, відповідні готовності до певних поведінкових актів”, – стверджував відомий вчений і філософ К.Лоренц [4, 2]. Відзначимо дуже важливу для нас обставину: якщо ці й інші екзистенціалії (віра, почуття, розум та ін.) розглядаються з боку їх здатності забезпечувати людині її смисложиттєві поведінкові акти, то вони постають як сутнісні сили людини. Оскільки ж один і той самий поведінковий акт дістає різні оцінки і по-різному сприймається й витлумачується в різних моральних, політичних системах, то це переноситься людиною й на оцінювання тих або тих її сутнісних сил. Так, наприклад, розум як сутнісна сила у М.Кузанського, І.Канта – це містифікація; опора людини на власний розум у теоріях багатьох буддійських мислителів – джерело всіх падінь людського духу; а вже у Р.Декарта чи Ф.Бекона розум – це найвища сила.

Спробуймо розглянути цю проблему з іншого боку.

Усі вищезазначені сутнісні сили людини (віра, страждання та ін.) становлять собою не окремі, ізольовані одна від одної та від інших людські властивості, не окремі клітинки сутності людини. Це – зрізи цілісного виявлення особливостей людського існування, ознаки єдиних за своєю природою людських станів. Стан (як про це казав М.Гайдеггер) означає налаштованість в людині, яку вона (людина) сама не визначає, не впливає на неї, але яка в певний момент настановлює всі почуття й думки людини. Отже, сутнісна сила в такому вимірі виступає як вихідний момент нашого існування, як наша екзистенція.

Тому глибинний аналіз сутності людини, її сутнісних сил виявляється неможливим поза розглядом явища екзистенції, екзистенціалів і їх ролі в людській життєдіяльності.

Якими ж є найхарактерніші ознаки екзистенції?

Екзистенція – такий стан існування, за якого особистість приймає рішення, що ґрунтується на повноті її потаємних відчуттів, коли:

- особистість бере на себе відповідальність за ці рішення;
- рішення базується на вільному індивідуальному виборі;
- основа цього стану існування перебуває за межами наявного стану речей чи навіть за межами кінцевого світу;
- не тільки сам стан, але і його основа *переживається*, а не просто сприймається розумом;
- коли основа стану існування переживається особистістю як її власна доля;
- істина виступає не якоюсь дріб’язковою констатацією факту, а впливає з глибинних внутрішніх установок особистості;
- особистісне начало пронизує собою всі явища світу в теперішньому, минулому й майбутньому часових вимірах.

Суть екзистенції полягає в понятійно-образній формі досить глибоко висловив В.І. Шинкарук: “Екзистенція – це ми (я, ти, ми) в своєму бутті й небутті в минулому, в бутті й небутті теперішньому і бутті й небутті в майбутньому, у всіх буваннях разом і в кожному зокрема, в трансценденціях з кожного з них і з усіх їх як таких (трансценденція у вічне, позачасове)” [11, 43–44].

Отже, екзистенціальні явища – це такого роду явища, які не надходять ззовні, але прориваються з внутрішнього світу людини; явища, які сумірні самому існуванню людини. Вони можуть у різних історичних умовах набирати різних культурно-історичних форм. Така їх особливість закорінена в

найглибших основах людської природи – поєднувати у власнім існуванні всі виміри часовості. Ця властивість не дається природою. Її людина мусить створити власними зусиллями. В основі екзистенції лежить цілісність (несуцільна) двох інгредієнтів людини: біоантропологічного тіла й неприродної (ідеальної) духовності [1, 101]. Ще Л.Фейербах наголошував на наявності в людині водночас постійного прагнення до “земного помірнього щастя”, з одного боку, і прагнення в своїй уяві до “небесного безмірного щастя” – з іншого. Йдеться фактично про людську екзистенцію. Фейербах не має сумніву, що така властивість людської істоти є невід’ємною її рисою, яка випливає з природної ж схильності людини “бажати більшого, ніж вона вже має”. Задля реалізації цієї схильності людина має потребу у виході за межі буденності [10, 303, 305].

Вдячний матеріал для поглиблення знання природи екзистенціалії маємо в творчій спадщині Г.Сковороди. Особливу увагу привертає ставлення українського мислителя до таких настановленостей-характеристик людської природи, як самота, туга, заздрість, спрага, злодійство та інші, розглядувані ним у кількох діалогах. Серед цих настановленостей є екзистенціалії, які людина мусить утримувати в собі в процесі невинної боротьби проти власної злої волі, “невдячності”. Внаслідок цього одна й та сама настанова екзистенціального характеру в Г.Сковороди може набувати протилежних за спрямованістю значень. Візьмімо, наприклад, такий екзистенціал, як *страх*. У своєму екзистенціальному змісті страх трапляється в кількох творах Сковороди: “Начальная дверь к христианскому доброправью”, і “Наркисс”, “Симфония, нареченная книга Асхань, о познании самого себя” та ін. У них екзистенціал страху (“страх Божий”), по-перше, постає як вироблена самою особистістю життєсміслова настанова на певний тип ставлення людини до Бога, яка веде її до пізнання Бога в своїй душі [5, 115]. А вже в творі “Симфония, нареченная книга Асхань, о познании самого себя” страх постає не як вироблений людиною, а як посланий людині Богом у вигляді янгола екзистенціального стану, що веде до спасіння [6, 185–186]. Водночас цей самий страх виступає як паралізуюче, знесилююче й зневолююче щодо ворогів начало. Можна навести й ще низку прикладів протилежних значень екзистенціалів у творчості Г.Сковороди.

Згодом аналогічного висновку щодо душевних сил українця дійшов і інший великий письменник і знавець людської душі – М.В. Гоголь.

В.Табачковський, ретельно досліджуючи стани свідомості, розкриті Г.Сковородою, називає такого роду екзистенціали “екзистенціаліями душевного підпілля”. На його думку, Г.Сковорода дав тут “глибоку, всебічну й самокритичну картину людської неусталеності, яка має сутнісний характер” [7, 167].

На цю неусталеність ще раніше часто звертав увагу і С.Кіркегор, розкриваючи соціально-психологічний тип або, точніше, екзистенціальний вимір цікавого соціально-психологічного типу, який він назвав *нешасною людиною*. Він пише, що нещасний – це той, чий ідеал, чий зміст життя, чия повнота свідомості так або інакше лежать поза ним. Він завжди відірваний від самого себе, ніколи не злитий із самим собою. Якщо, продовжує Кіркегор, людина пригадає минуле і не знаходить у ньому свого справжнього буття, то вона – нещасна; якщо їй вже лишається тільки сподіватись на вічне життя в майбутньому, то вона – нещасна, бо вона відрікається від свого сучасного, в якому їй немає місця і вона не бачить цього місця в своєму земному майбутньому. Але, веде далі С.Кіркегор, ця людина не є нещасною в строгому розумінні слова, бо вона злита з собою *в надії* [3, 22].

Отже, взята в своєму екзистенціальному змісті, надія стає сутнісною силою людини, засобом здобуття нею смислу свого життя (в даному разі байдуже – ілюзорного здобуття чи реального). А з іншого боку, надія – це знову-таки екзистенціальна спроба якось компенсувати власну втраченість у реальному житті, своєрідний “вираз дійсної убогості і протест проти цієї дійсної убогості”, як казав про релігію К.Маркс. Це – ще один аспект взаємозв’язку сутнісних сил людини і екзистенції та екзистенціалів.

Як бачимо, екзистенціалії (як і сутнісні сили) за самою своєю природою є суперечливим явищем і далеко не завжди зводяться до позитивних складових людської природи. Тут можна провести певну аналогію з юнгівськими архетипами, які також можуть нести як конструктивний, так і деструктивний енергетичний заряд.

Повернемося до наведеного вище висловлювання Л.Фейербаха про потребу людини у виході за межі буденності, іншими словами – про потребу в *трансценденції*.

Екзистенція в своїх реальних проявах тісно пов’язана з феноменом трансценденції. З одного боку, корені трансценденції (як і екзистенції) містяться почасти у сфері підсвідомих психічних імпульсів. Тут пролягає психологічна закоріненість таких сутнісних сил людини, як віра, страх, надія. З іншого боку, зв’язок екзистенції і трансценденції викликаний тим, що потреба трансцендування в духовно-практичній діяльності людини визначається й прагненнями здобути відсутні на даний момент ті риси свого існування, які людина вважає невідчужуваними, життєсмісловими для свого існування, прагненнями утвердити себе в справжніх вимірах буття.

Представники філософської антропології (М.Шелер), екзистенціалізму (М.Гайдеггер) дійшли висновку, що однією з найважливіших умов виникнення і утвердження людини в світі є її здатність до трансцендування, бо це – найважливіший засіб подолання людиною своєї біологічної обмеженості, перебування у відчуженому світі уречевлених реалій, котрі примушують її забути своє істинне призначення. Трансцендування – це набування людиною за допомогою своїх сутнісних сил безмежності у формах ставлення до навколишнього світу, незвідності себе як людини до жодної із форм власного буття, в тому числі й до форм самоусвідомлення.

Людська свобода як одна з найважливіших сутнісних сил людини також неможлива поза здатністю до трансцендування й практики цього трансцендування, адже трансцендування – це вихід за межі того, що людина здатна охопити розумом в своїй повсякденній діяльності й повсякденному стані духовності [12]. Тому сутнісні риси людини, які втілюються в екзистенціалах, істотним чином реалізують себе у процесах і продуктах трансценденції. Вони постають тут як синтез позасвідомого з раціональним, з історично-культурними набутками суспільства в сфері інформаційних обмінів, моральних, звичаєвих та правових норм.

Історично раніше засобом такого виходу людини в сферу абсолютного був образ (архетипний, далі – міфологічний). Згодом таким засобом стало слово, яке позначувало ці образи і за допомогою якого людина віддалилась від визначальності образів та набула здатності пронизувати їх логічним пізнанням. Слово надало можливість здійснювати екзистенцію в умовах, коли старі образні засоби вже продемонстрували свою недостатність. У словах “абсолютне” і до нього подібних є вихід за межі одиничності, за межі Dasein, засіб, як казав Гегель, відчутти себе, тобто глянути на себе не просто збоку, а крізь призму чогось вивишеного й вивищуючого, загальнішого й значущого. Тому вже іншим смыслом наповнюються категорії “сумнів” у Декарта чи “субстанція” у Спінози.

У цьому контексті по-новому звучить і один із афоризмів Гегеля: “Тепер, коли релігія втрачена, від філософії вимагають, щоб вона ввищувала [людей] і заміняла пастора” [2, 548]. Щодо цієї думки німецького філософа існують різні оцінки дослідників. Одні вбачають в ній заклик до посилення гуманізуючої ролі філософії в умовах секуляризації свідомості в суспільстві. Інші схильні убачати тут іронію Гегеля щодо намагань перетворити філософію зі строгої науки (як це намагався зробити сам Гегель) на різновид теоретичного моралізаторства, морального богослов'я.

Здається, що в цьому вислові є ще й інша, не менш значуща ідея. Філософія здатна своїми засобами піднести людину за межі наявного буття, стати регулятором у здійсненні акту екзистенції і створити стан екзистенційного напруження.

Ці висновки підтверджуються численними прикладами з історії духовної діяльності суспільства, в тому числі і в сфері міфопоетичної творчості, зокрема через явище ідеації, взятої у метафізичному вимірі, тобто через трансцендентальне піднесення конкретних реалій до масштабу вічного, позачасового й абсолютного.

Розгляньмо ще один аспект проблеми взаємозв'язку сутності людини, її сутнісних сил, екзистенції та трансценденції.

А.Дж. Тойнбі [9, 85] висунув концепцію історичного процесу, за якою фундаментальною рисою людської діяльності є явище Виклику- й- Відповіді. Згідно з цією концепцією, суб'єкт історичного процесу постійно стикається з такого роду обставинами, які – виступаючи стосовно суб'єкта як Виклик – неминуче ставлять його в ситуацію, коли він змушений давати Відповідь на цей Виклик. А відповідь постає у вигляді життєво важливих, смислотворчих і смисложиттєвих рішень, дій або, навпаки, ухилянь від дій, у вигляді реакцій, вчинків, мисленневих проривів і т.д.

Зміст цієї Відповіді, її спрямованість визначаються, з одного боку, глибинними регуляторами життєвого світу суб'єкта, з іншого – набутими в конкретних ситуаціях знаннями, вміннями, установками.

Глибинні регулятиви життєвого світу суб'єкта “занурені” в конкретно-історичний різновид культури, до якого цей суб'єкт належить і в якому уконтекстовані його знання і саме його існування. Ось цей різновид, на переконання А.Тойнбі, й визначає загальнотипові риси Відповіді на Виклик.

Тут, здається, виявляє себе ще один корінь феномена сутності людини. Мислителі різних епох, але одного конкретно-історичного типу культури можуть однотипно реагувати на схожі історичні обставини або духовні реалії. Реакції і вчинки Рами з індійського епосу “Рамаяна” і вчення або конкретні дії і заклики великого діяча ХХ століття М.Ганді мають сутнісну подібність: та сама відмова від насилля як відповіді на насилля з боку супротивника, те саме ставлення до страждання як сутнісної риси людського життя. Хоча, звичайно, конкретне змістове наповнення цих екзистенціальній-установок і обґрунтування їх в обох випадках дуже різні. А ось визнання їх як сутнісних сил людини – тотожне.

З іншого боку, Виклик щоразу постає в своєму одноразово-неповторному вигляді. Відповідь на нього, зі свого боку, неодмінно включає в себе весь спектр індивідуально-специфічних переживань, особистісних позицій, настроїв та ін. Отже, відповідь постає як екзистенційний акт.

Тому в одних і тих самих смисложиттєвих ситуаціях різні особистості діють неоднаково. Більше того, в цих же ситуаціях різні спільноти (нації, релігійні групи) теж діють по-різному. Прикладів щодо цього можна навести безліч.

Розглянемо таку екзистенціальну позицію, як “Життя – Смерть”. Вплив її на життя індивіда, культуру такий потужний, що може переважувати навіть основоположні релігійні настанови.

Наприклад, в юдаїзмі збереження життя є однією з найвищих цінностей. Такий постулат виходить із розуміння божественності природи людини в системі юдаїзму. Тому навіть виконання принципів Тори (якщо тільки при цьому не йдеться про три найважливіших заповіді – заборону вбивства, інцесту й ідолопоклоніння) не обов'язкове, якщо вони призводять до смерті. “Живіть за ними, але не мрирайте через них” (Вавилонський Талмуд, Йома 85-б). “Базуючись на цьому пасажі з Ваїкра, рабини вирішили, що закони Тори мають служити тільки зміцненню життя і не можуть нести смерть. Тому, якщо дотримання закону ставить під загрозу життя, його виконувати не обов'язково” [8, 87].

Як бачимо, екзистенціальний акт (або Відповідь, якщо застосовувати термін А.Тойнбі) охоплює реакції не тільки окремих конкретних людей, але й дії людини в її національному, релігійному,

гендерному та інших вимірах, нарешті – Людини як людства в загальноцивілізаційному й метафізичному змістах.
Отже, дослідження про сутність людини, про її сутнісні сили не можна обмежувати лише індивідуальними аспектом, аналізуючи, наприклад, філософські системи чи художні образи окремих мислителів та митців. Неодмінною складовою такого дослідження мусить бути і розгляд сутності людини, людських сутнісних сил на рівні соціальних груп, цілих людських спільнот. Тому такі дослідження будуть ефективними тільки в разі залучення етнопсихологів, соціологів, соціальних психологів.

ЛІТЕРАТУРА

- Бичко І.В.** Феномен діалектики: екзистенційний контекст // Філософсько-антропологічні студії 2001. Розум, свобода та долі діалектики (до 80-річчя Марії Златіної). – К., 2001.
- Гегель Г-В.Ф.** Афоризмы // **Гегель Г-В.Ф.** Работы разных лет: В 2-х тт. – М., 1971. – Т. 2.
- Киркегор С.** Несчастнейший. – М., 2005.
- Лоренц К.** Восемь смертных грехов цивилизованного человечества // Знание – сила. – 1991. – 1.
- Сковорода Г.** Начальная дверь к христианскому добронравию // **Сковорода Г.** Сочинения в двух томах. – М., 1973. – Т. 1.
- Сковорода Г.** Симфония, нареченная книга Асхань, о познании самого себя // Там само.
- Табачковський В.** Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках “неевклідової рефлексивності”. – К., 2005.
- Телушкин Йосиф.** Библийская мудрость. – Р-н/Д., 2001.
- Тойнби А.** Постигание истории: избранное. – М., 2003.
- Фейербах Л.** Вопрос о бессмертии с точки зрения антропологии // **Фейербах Л.** Избр. произведения в двух томах. – М., 1955. – Т. 1.
- Шинкарук В.І.** Методологічні засади філософських учень про людину // Філософська антропология: екзистенціальні проблеми. – К., 2000.
- Ясперс К.** Духовная ситуация времени // **Ясперс К.** Смысл и назначение истории. – М., 1991.